

अश्वमेधीय यात्रा

देवीप्रसाद लंसाल

ग्रन्थपरिचय

ज्योतिष शास्त्रलाई मुख्य तीन शाखामा विभक्त गरिएको छ ।

जस्तै—

ज्योतिः शास्त्रमनेकभेदविततं स्कन्धत्रयाधिष्ठितं
तत्कात्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः संकीर्त्यते संहिता ।
स्कन्धेस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानस्त्वसौ
होरान्योङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्कन्धस्तृतीयोपरः ।
बराहमिहिरः ।

प्रथम संहितास्कन्धमा ग्रहसञ्चारद्वारा विश्वको शुभाशुभ विचार, बजारमा उपलब्ध हुने वस्तुहरूको मूल्यमा घटीबढी र स्थिरता आदिको विचार, वर्षासंबन्धी विचार, भूकम्प, उल्का, असीना, बज्रपात, धूम्रकेतुको उदय, सूर्य—चन्द्रमामा बस्ने सभा, इन्द्रधनु आदिको विचार पाइन्छ ।

दोस्रो सिद्धान्तस्कन्धमा, पाटीगणित, बीजगणित, रेखागणित, त्रिकोणमिति, गोलीयरेखागणित, चापीय त्रिकोणमिति, प्रतिभाजन, खगोलविज्ञान, शृङ्गोन्नति, पञ्चाङ्गनिर्माणप्रपञ्च, यन्त्रादि विज्ञान पाइन्छन् ।

तृतीय होरास्कन्धमा जन्मपत्रद्वारा यस जन्मको र पूर्वजन्मको फलविचार, संस्कारादि मुहूर्त, यात्रासंबन्धी विचार, भूमीशोधनादि वास्तुविद्या, जलविज्ञान, स्त्रीपुरुष लक्षणादि सामुद्रिक विद्या आदि यस शाखामा पाइन्छ ।

प्रस्तुत विषय पनि बराहमिहिरद्वारा लिखित “अश्वमेधीययात्रा” अश्वमेध यज्ञ गर्न इच्छा गर्ने राजालाई दिग्विजय गर्नाका निमित्त दिइने साइतका संबन्धमा लेखिएको छ । यो पुस्तक उक्त आचार्यले लेखेका छन् भन्ने लेख आजसम्म प्रकाशित भएका ज्योतिषशास्त्रका इतिहासमा पाइँदैन । यसको एकप्रति पाण्डुलिपि राष्ट्रिय अभिलेखालयमा छ ।

राष्ट्रिय पुस्तकालयमा रहेका हस्तलिखित ग्रन्थहरू राष्ट्रिय अभिलेखालयमा परिणत भए तापनि सूचीपत्र तयार नभएसम्म उक्त पुस्तकालयमा बनेका सूचीपत्रबाटनै हाल काम चलाइराखिएको छ ।

उक्त पुस्तकालयमा ‘अश्वमेधीय यात्रा’ भन्ने पुस्तक केवल ६७४४ संख्याको एकमात्र छ । यसको अर्को प्रति उपलब्ध छैन ।

यस पुस्तकालयमा प्रथमाध्यायदेखि मिश्राध्यायसम्म १- ५५ पत्र र गुह्यकसहायाध्यायदेखि समाप्तिपर्यंत १- ३९ पत्र छन् । जम्मा ९४ पत्र छन् । मूल श्लोक विभिन्न छन्दका ५१५, भट्टोत्पलटीका र मूल दुबै गरी ग्रन्थसंख्या ४१४५ छ । यी पत्रहरूको लम्बाइ १० इञ्च, चौडाइ ४ इञ्च छ । हरिताल नलगाएको नेपालीकागज देवनागरी लिपिमा दुवैपट्टि लेखिएको छ । प्रतिपत्रमा १४ देखि १६ लाइनसम्म छन् । पहिलो र छैटौँ पत्रको बीचमा खालिनै छ । ३९ सौँ पत्रमा चार लाइन मात्र लेखेको छ । ४५सौँ पत्रमा एकापट्टि १२ लाइन अर्कोपट्टि छ लाइन लेखेको छ । ५५ नौँ पत्रमा तीन लाइन र आधामात्र लेखेको छ । पछिल्लो ३८ सौँ पत्रमा एकापट्टि आधा लाइन मात्र लेखेको छ । ३९ सौँ पत्रमा एकापट्टि एकलाइन मात्र लेखेको छ । यसको

१-यो कागत हाल चल्तीमा आइरहेको नेपाली कागत हुन । पहिले मोरङमा बस्ने कागत हो । यो कागत वर्तमानकालमा चलनचल्तीमा ल्याइने नेपाली कागत र भारती कागजभन्दा भिन्न छ ।

अन्त्यमा यस्तो लेखेको छ ।

अतीवजीर्णात् त्रिशताब्दतीर्णात् पत्राग्रपृष्ठाक्षरभा-
विशीर्णात् ।
पाश्चात्यमोढाक्षरतोवकीर्णात्सपादित कष्टत
इत्थमेव ॥

अत्यन्त जीर्णशीर्ण (धूलोप्रायः) भएको ३०० वर्ष पुरानो अक्षर सबै उडिसकेको त्यसमा पनि विदेशी (.....) मोढाक्षरमा लेखिएको सबै थोत्रा पत्रहरू मिलाएर कष्ट-साध्य संपादन गर्ने भनेर लेखेको छ । यो पुस्तकको लिपि र कागतको विचार गर्दा लगभग २००-२५० वर्ष पुरानो देखिन्छ । उक्त श्लोकका बारेमा विचार गर्दा त्यो श्लोक यस पुस्तकका प्रतिलिपिकारको नभै जुन पुस्तकबाट यो पुस्तक सारियो त्यसका प्रतिलिपिकारको हुनुपर्दछ । जेसुकै भए सापनि उक्त मोढाक्षरको समय ६००-६५० वर्षभन्दा यताको हैन ।

उक्त पुस्तकमा सार्वभौम राजाले दिग्बजय गरेर सम्पत्ति जंमा पारेपछि अश्वमेध यज्ञ गर्नु भन्ने जुन वैदिक पराम्परा छ, तदनुसार विजययात्राका निमित्त दिग्बजय साइत र यात्रा गर्ने राजाले पालन गर्नुपर्ने नियमहरूको विशद व्याख्या गरेको छ । यसमा राजा, मन्त्री दैवज्ञ, पुरोहितले राजाका प्रति के के जिमेवारी वहन गर्नुपर्दछ भन्ने पनि दर्शाएको छ ।

राजा, मन्त्री, दैवज्ञ र पुहिरोतको कर्तव्य

¹ पुत्रवत् प्रजाको पालन गर्नु राजाको धर्म हो, त्यस्तै राजा र प्रजाको हित हुने कार्य ज्योतिषी र पुरोहितले गर्नुपर्दछ ।

² आफ्नो मन्त्रीको राजकाजसंबन्धी व्यवस्थाको, ढुकुटीको, साँधकिल्लाको, ऐनकानूनको, उल्लङ्घन गर्ने राष्ट्रमा भएका विरोधी तत्वहरूलाई एक एक गरी केलाएर दैवज्ञ, पुरोहित र मन्त्रीहरूसँग सल्लाह ली राजाले स्वविवेकद्वारा उचित दण्ड दिनुपर्दछ ।

³ ज्योतिषीले राजा, मन्त्री, आफ्नो र पुरोहितको शुभाशुभ विचार गर्नुपर्दछ, पुरोहितले दैवज्ञको कथनानुसार अनुष्ठानादि गर्नुपर्दछ, मन्त्रीले कोश, सेनाको बलाबल र राज्यको सुरक्षा आदिको विचार गर्नुपर्दछ, राजाले उपर्युक्त तीनथरको सल्लाह ली स्वविवेकले अटिको काम आरम्भ गर्नुपर्दछ ।

4 साम, दान, दण्ड, र भेदको प्रयोगकाल

ज्योतिषशास्त्रको अध्ययन नगरेकाले साम, दान, दण्ड, भेदको प्रयोगकाल जान्दैनन्, अतः मन्त्रीले ज्योतिषशास्त्र पढ्नुपर्दछ, अथवा ज्योतिषशास्त्र पढेकोलाई मन्त्री बनाउनुपर्दछ भन्ने कुरो यसबाट देखिन्छ । सर्वप्रथम राजाको जन्मपत्र हेर्दा जन्मसमयमा कुन कुन ग्रह बलिया छन्, यात्राकालमा कसको दशा अन्तर्दशा पर्दछ, गोचरबाट कुन कुन ग्रह बलिया देखिन्छन्, यो सबै विचार गरिसकेपछि मात्र फलादेश गर्नु उचित हुन्छ ।

जस्तै-बृहस्पति र शुक्र सबभन्दा बलवान् छन् भने, बृहस्पति र शुक्रवारका दिन; वृष, तुला, धन, मीन लग्न पारेर अथवा तिनका नवमांश पारेर यात्रा गर्नु भने त्यस यात्रामा शत्रुसंग सन्धि गर्नुनै कल्याणकारक हुन्छ । यदि सूर्य, मङ्गल बलिया भए त्यस यात्रामा शत्रुलाई पिटपाट पारिन्छ, अतः दण्डनीतिको अवलम्बन गर्नुनै उचित हुन्छ । सबै ग्रहभन्दा चन्द्रमा बलवान् भए दाननीतिको प्रयोग सफल हुन्छ, केही दिएपछि शत्रु

- 1 राजः प्रजापालनं धर्मस्तथा सांवत्सरपुरोहितयोरपि । पृ. १
- 2 स्वाम्यामात्यजनपदकोशदुर्गदण्डानां ये परिपन्थिनस्तेषां राजा साम, भेद, दान, दण्डादिना पुरुषकारेण च निग्रहो दैववित्पुरोहितमन्त्रयनुमत्या कर्तव्यः । पृ. १
- 3 दैवज्ञपुरोहितयोर्मन्त्रिपाथिवयोश्च दैवज्ञेन दैवं ज्ञेयं, पुरोधसा तदनुष्ठानं कर्तव्यं, मन्त्रिणा पौरुषं ज्ञेयं, राजा तदनुष्ठानं कर्तव्यम् । पृ. १
- 4 साम्नो जीवः सभृगुतनयो दण्डनाथौ कुजाकौ
दानस्येन्दुः शिखियमबुधाः सासुरा भेदनाथाः ।
वीर्योपैतैरुपचयकरैर्लग्नगैः केन्द्रगैर्वा
तत्तत्सिद्धिं व्रजति तदहः स्वांशके वापि तेषाम् ॥ पृ. १

वशमा आउँछ । यदि बुध, शनि, राहु, केतु बलिया छन् भने भेदनीतिको अवलम्बन गर्नुपर्दछ, आफ्नो मित्र एवं शत्रुको शत्रुलाई परस्परमा लडाएर शक्ति क्षीण भएपछि आफूले आक्रमण गर्नुपर्दछ । यसरी विचारपूर्वक गरिएको यात्रा कहिल्यै असफल हुँदैन ।

वैदिकहिंसा हिंसा हैन

१ हिंसा गर्नाले पाप लाग्दछ भन्ने कथन निविवाद सिद्ध छ । तर हिंसा धेरै प्रकारका हुन्छन्, जस्तै - अकारण पशुपक्षीको वध गर्नु, स्वार्थसिद्धिका निमित्त अर्कालाई सताउनु, बलियाले कमजोरलाई थिचोमिचो गर्नु, अकारण लडाईं झगडा गर्नु इत्यादि । यज्ञयागादि गर्दा पनि हिंसा हुन्छ । हिंसालाई दुई भागमा बाड्नुपर्न्यो, एक वैदिक हिंसा आर्को इतर हिंसा । वैदिकविहित हिंसालाई शास्त्रकारले हिंसा मानेको छैन । अतः आचार्य लेख्नुहुन्छ, पृथ्वी-भरका राजारजौटालाई जितेर म अश्वमेध यज्ञ गर्दछु भन्ने प्रतिज्ञा गरेर विजययात्रा गर्दछ र उक्त यात्रामा पर्न आएका कठिनाइलाई पछ्याउँदा जे जति प्राणिवध हुन्छ त्यसबाट लाग्ने हिंसाजन्य पाप विजयी राजालाई लाग्दैन । जस्तै - वैदिक यज्ञयागादिमा पशुबलि दिँदा पाप लाग्दैन, त्यस्तै यज्ञका बाधकहरूको वध गर्दा पाप लाग्दैन ।

३ वेद आज्ञा दिन्छ- सार्वभौम राजाले अश्वमेध यज्ञ गरोस् । शास्त्रको निर्देश यो पनि छ-यो यज्ञ अल्पव्ययसाध्य छैन ।

४ अतः सम्पत्तिका निमित्त राजाले सर्वप्रथम दिग्विजययात्रा गर्नुपर्दछ । अतः शास्त्रीय मर्यादालाई भङ्ग नगरी शास्त्रको मर्यादा पालन गर्दागर्दै हुनगएको हिंसालाई हिंसा भन्न हुँदैन, अतः यज्ञका निमित्त र युद्ध गर्दा हुन गएको हिंसाबाट उत्पन्न भएको पाप राजाले भोग्नुपर्दैन, त्यस प्रकारको विजययात्राका निमित्त साइत दिने दैवज्ञ पनि पापको भागी हुँदैन ।

५ राजज्योतिषीको लक्षण

राजज्योतिषी कस्तो हुनुपर्दछ भने भड्किला लुगा नलाउने, विशेष शृङ्गारको शोरव नभएको, कुनै प्रकारको अम्बलमा आशक्त नभएको, बुद्धिमान्, परिमित बोल्ने, ज्योतिषशास्त्रका तीनै शाखामा पटु, विशिष्ट कुलमा जन्मिएको, प्रत्युत्पन्नमति, आफ्नो कर्तव्यपालनमा सुस्ती नगर्ने, समयको मूल्य संझिने, कुनै प्रकारको खुनखोट नभएको, यस्तो मुख्य ज्योतिषी र योग्य योग्य सहायक ज्योतिषी राख्नुपर्दछ । ज्योतिषीमा भएका लक्षण र गुणले युक्त, वेदवेदाङ्गका पूर्णज्ञाता र नैष्ठिक पुरोहित हुनुपर्दछ ।

६ प्रश्नकर्ताको नियम

राजाले विजययात्रा गर्ने निश्चय भएपछि प्रातःकालमा पूर्वोक्त ज्योतिषीहरूको सभा बोलाएर सर्वप्रथम भगवान् सूर्यलाई प्रणाम गरी हातमा फलफूल लिई पूर्वाभिमुख

१ यक्ष्येश्वमेधेन विजित्य धात्रीमीत्येवमभ्युदयमितो नृपस्य । विनिघ्नतो विघ्नकरान् न पापं क्रिया क्रमेणैव पशून् मखेषु ॥ पृ. २

२ यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ।

यज्ञस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञेवधोवधः ॥

३ सार्वभौमो यजेत इति श्रुतिः । पृ. २

४ अश्वमेधाख्ययागस्य संपत्यर्थं राज्ञा पृथ्वीविजयः कर्तव्यः । पृ. २

५ सांवत्सरस्तस्य विनीतवेषो धीमाँश्च तन्त्राङ्गपटुः कुलीनः ।

दक्षः प्रगल्भो विकलो विनीतस्तादृग्विधस्तस्य पुरोहितोपि ॥ पृ. ५

६ तस्मान् नृपः कुसुमरत्नफलाग्रहस्तः प्रातः प्रणम्य रवये हरिदिङ्मुखस्थः । होराङ्गशास्त्रकुशलान् हितकारिणश्च संहृत्य दैवगणकान् सकृदेव पृच्छेत् ॥ पृ. १५, ॥

अथ नृपतिसमीपे दैवदित्पृष्टमात्रः

फलमुदयनिमित्तैस्तर्कयेच्छात्रदृष्ट्या ।

सदसि सदिति वाच्यं यद्यपि स्यादसत्तत्

स्फुटमपि कथनीयं भूभुजे मन्त्रिणे वा ॥ पृ. १८,

मनुस्मृति अ. ५ श्लो. ३९

भएर आफ्ना इष्टदेव तथा गुरु ब्राह्मणलाई प्रणाम गरी शुद्ध मनले आफ्नो र राष्ट्रको हित चिन्ताउने मुख्य दैवज्ञलाई संबोधन गर्दै एक प्रश्न मात्र गर्नु । धेरै प्रश्न गरेमा मुख्य प्रश्न कुनलाई मान्ने भन्ने संदेह हुनजान्छ, किनकि प्रत्येक प्रश्नको फल बेग्लाबेग्लै हुन्छ । कुन प्रश्नलाई प्रधानता दिएर फलादेश गर्ने भन्ने बुझिधा हुने हुनाले प्रश्नकर्ताले एक पटक मात्र प्रश्न गर्नु । त्यसको उत्तर एकै प्रकारको हुन्छ ।

प्रश्नको उत्तर कसलाई सुनाउने ?

प्रश्नकर्ताको प्रश्न सुनिसकेपछि दैवज्ञले त्यसै सभामा बसेर वा अन्यत्र बसेर तार्कालिक प्रश्नलग्नबाट, प्रश्नकर्ताको जन्मपत्रबाट र अन्यान्य निमित्तबाट, अङ्गस्फुरण र श्वास-प्रश्वासबाट शुभाशुभ विचार गर्नु । जन्मपत्र हेर्दा वर्तमान समयमा महादशा अन्तर्दशा कसको पर्दछ । उच्चग्रह, स्वगृही ग्रह, केन्द्रवर्ती ग्रहका दशालाई आरोहिणी दशा भन्दछन्, त्यस्ता महादशा अन्तर्दशा भएका वेलामा पूर्ण-फल पाइन्छ, यस समयमा विजययात्रा गर्न हुन्छ । बलहीन ग्रह, नीचगृही ग्रह, शत्रुगृही ग्रहका दशालाई रिक्तदशा भन्दछन्, यस प्रकारको दशा अन्तर्दशामा विजययात्रा गर्न हुंदैन, यदि गरेमा यात्रा असफल हुन्छ । यात्राको साइत हेर्नुभन्दा पहिले यात्राकर्ताको आयु ज्ञान गर्नु अत्यावश्यक छ । यदि यात्राकालभित्रै मृत्यु, अपमृत्यु योग परेको रहेछ भने जतिसुकै राम्रो साइत भए पनि त्यो साइतले के गर्ने ? । यो सबै हेरेर जुन शास्त्रसम्मत देखिन्छ त्यसैलाई यथार्थ फल मानेर फलादेश गर्नु । यदि शास्त्रीय विचारबाट खराब देखिए पनि सभामा राम्रो छ, यात्रा शुभसूचक छ भन्नु । यथार्थ बताउंदा सभामा अन्यान्य राष्ट्रका गुप्तचर आएका हुन्छन् र गुप्त कुरा फैलिने डर हुन्छ । दैवज्ञले आफ्नो विचारबाट यात्रा गर्न हुने देखेमा, एकान्तमा राजालाई यथार्थ कुरा सुनाउनु । यात्रा गर्न नहुने ठहराएमा मन्त्रीलाई एकान्तमा यथार्थ

कुरो बताउनु । मन्त्रीलाई बताएमा राजाको यात्रालाई रोक्दछन्, जसबाट उत्साहभङ्ग हुन पाउंदैन ।

१ दिक्शूलमा यात्रा गरे के हुन्छ ?

यात्रामा वार, नक्षत्र, शूलको विचार अवश्य गर्नु-पर्दछ । सानोतिनो यात्रामा र अत्यावश्यक काम परेमा, यो वार वा यो नक्षत्रमा यस दिशामा यात्रा गर्दा यो चीज खानू वा स्पर्श गर्नु भन्ने दोहद पनि आचार्यहरूले लेखेका छन् । नक्षत्रशूलका बारेमा आचार्यले यस्तो लेखेको छ । ज्येष्ठा नक्षत्रमा दानवराज बलिले पूर्वदिशातिर यात्रा गरेका हुनाले भगवान् वामनका बन्धनमा पर्नुपर्थो । पूर्वाभाद्र नक्षत्रमा मुरनाम दैत्यले दक्षिणदिशातिर यात्रा गरेकाले भगवान् मुरारिद्वारा मृत्यु प्राप्त गर्नुपर्थो । रोहिणी नक्षत्रमा नमुचि दैत्यले पश्चिम दिशाको यात्रा गरेकाले इन्द्रले धूलोपीठो पारे । उत्तरफाल्गुनी नक्षत्रमा शंकरा-सुरले उत्तरदिशाको यात्रा गरेका हुनाले कामदेव (प्रद्युम्न) का हातबाट मर्नुपर्थो । अतः यात्रामा अरू शूलभन्दा पनि नक्षत्रशूलको विचार आवश्यक मानिएको छ ।

२ व्यतीपातले के गर्दछ ?

व्यतीपात योग दुइप्रकारका हुन्छन्, एक लाट अर्को वैधृत । आगामी व्यतीपातमा अर्थात् भोलिपल्ट व्यतीपात छ भने कुनै पनि शुभ काम वा धेरै समय लाएर पूरा गरिने काम आरम्भ गर्न हुंदैन, यदि गरेमा नोक्सान मात्र हुन्छ । व्यतीपात भएको समयमा कुनै कार्य शुरू गरेको छ भने मृत्यु हुन्छ । व्यतीपात भएको भोलिपल्ट आरम्भ गरिएको छ भने त्यसबाट शोक, सन्ताप र रोग आदि कष्ट दिन्छ । अतः बुद्धिमान्ले व्यतीपात योग परेको दिन र त्यसका अघि र पछिका एक एक दिन जम्मा तीन दिनसम्म विशेष गरेर व्रतबन्ध, विवाह, यात्रा, गृहारम्भ, गृहप्रवेश नगर्नु ।

१ ज्येष्ठायां पुरुहूतदिङ्मुखगतः प्राप्तो बलिर्बन्धनं

याम्यामाजपदे मूरश्च गतवान् यातो मुरारेवंशम् ।

रोहिण्यां नमुचिः प्रतीच्यभिसृतः चूर्णीकृतो बज्जिण

सौम्यामर्यमदैवते च गतवान् मृत्योर्वशं शंबरः ॥ पृ. ३६

२ एष्यो धनं क्षपयति व्यतिपातयोगे

मृत्युं ददाति न चिरादपवर्तमानः ।

संतापशोकगदविघ्नभयान्यतीत

स्तस्माद्दिनत्रयमपि प्रजहीत विद्वान् । पृ. ११५

1 व्यतीपातको उत्पत्ति

व्यतीपात योगको उत्पत्तिका संबन्धमा आचार्यले यस्तो लेखेका छन् । व्यतीपात योग पर्ने दिन सूर्य र चन्द्रमा आमुनेसामुने बसेर परस्परमा रिसले चूरचूर भएर राताराता आँखाले एकले अर्कोलाई हेर्दछन् । ती दुईको क्रोधपूर्ण दृष्टिसंयोगबाट क्रोधाग्नि उत्पन्न हुन्छ । त्यसै आगोबाट निम्न लिखित व्यतीपातको स्वरूप खडा हुन्छ ।

2 व्यतीपातको स्वरूप

व्यतीपातको स्वरूपका बारेमा आचार्यले यस प्रकार लेखेका छन् । जस्तै—देख्दैमा डरलाग्दो भयानक शरीर, अत्यन्त अग्लो, कालोकलौटो, कीला जस्ता सुलुक्क परेका कान भएको, मुख बाइरहने ठूलो नाक भएको, आँखै छोप्ने लामा लामा आखिभौं भएको, हेरा आँखा, कैला कला कपाल भै देख्दैमा अमङ्गल स्वरूपको छ ।

यसै कारणले व्यतीपात योग परेका दिन कुनै पनि विस्तारपूर्वक गरिने काम आरम्भ नगर्नु भनेको हो । यस बारेमा विभिन्न आचार्यहरूले आफ्नो आफ्नो मत-भिन्नता देखाएका छन् । उक्त योगको दोषका बारेमा कसैका मतमा तीन दिन र कसैका मतमा सात दिन देखाएका छन् ।

3 आचार्यका मतमा व्यतीपातको दोष

अन्य आचार्यहरूले व्यतीपातको दोष तीन दिन वा

सात दिन मानेका छन् । यस ग्रन्थका लेखकले लेखेका छन्—नक्षत्र दूषित भयो भने राशी दूषित हुन्छ, त्यस्तै राशीका दोषबाट नक्षत्र दूषित हुन्छ । यस हिसाबले त परस्परसमाश्रय दोषबाट त नवै नक्षत्र दूषित हुने भए । अश्विनीदेखि अश्लेषासम्मका नक्षत्रहरू राशी सम्बन्धबाट जेलिएका छन् । जस्तै—मेष राशीका दोषबाट कृत्तिका दोषी हुन्छ, कृत्तिकाका दोषले वृषराशी दूषित हुन्छ, वृषराशीका दोषले मृगशिरा दूषित हुन्छ, मृगशिराका दोषले मिथुन राशी दूषित हुन्छ । पुनर्वसुबाट कर्कटराशी दूषित हुन्छ । यसप्रकार परस्परका दोषसंबन्धबाट नवै नक्षत्र र चारै राशी दूषित हुन्छन् । त्यसो हुनाले न त तीन दिन न सातै दिन मान्न सकिन्छ । जस्तै—शिकारीले विषमय बाणद्वारा मारेको मृगको मासु, बाणले घाउ पारे जति फ्याँकेर अरू शुद्ध मानेर खान्छ; त्यस्तै जति समय-सम्म उक्त महाव्यतीपात रहन्छ त्यस समयसम्म मात्र त्यसको दोष लाग्दछ अरू समय दूषित हुँदैन । व्यतीपात-बाट तिथि, वार, नक्षत्र कुनै पनि दूषित हुँदैनन् ।

4 यात्रा ९९ रम्भभन्दा पहिले के गर्ने ?

आफ्नो चित्त शुद्ध भयो भन्ने राजालाई लागेपछि राजज्योतिषीलाई यात्राको दिन स्थिर गर्न लगाउनु । ज्योतिषीले दिन दिएपछि यात्रा गर्ने दिनभन्दा एक सप्ताह-पहिलेका तीन दिनसम्म गुह्यकयाग गर्नु । त्यसपछिका तीन दिनसम्म विजयस्नान गर्नु, सातौं दिनमा ग्रहयज्ञ गर्नु ।

1 रविचन्द्रौ किल तदहनि परस्परं निरीक्षेते ।

क्रोधनयनाऽनलभवो दूक्संपर्कात्तयोर्भवति ॥ पृ. ११९,

2 रौद्रो दीर्घः कृष्णः शङ्कुश्रवणो विदारितस्यश्च ।

स्थूलनसो लम्बभूः केकरदृष्टि कपिलकेशः ॥ ११९ पृ.

3 विषप्रदिग्धेन हतस्य पत्रिणा

मृगस्य मांसं शुभदं क्षतादृते ।

यथा तथैव व्यतिपातदूषितः

क्षणेन पापो न तिथिर्न वासरः ॥ पृ. १२३,

4 यात्रा ९९ वर्षिकं सप्ताहाद्गुह्यकसहाय्यकं त्र्यहं पूर्वम् ।

त्र्यहमथ विजयस्नानं ग्रहयज्ञं सप्तमे दिवसे ॥ पृ. १३७

१ के के लिए को को कहाँ जाने ?

पकाएको र काचो मासु, दही, नरिवल, जाइफल, सुपारी, पान, पाइने जति सामयिक फल, पाइने जति सामयिक फूल, नानाप्रकारका भासव, शुद्ध धागोलाई बेसारमा रङ्गाएर कुमकुम, सस्युं, गोबर, दूबो र नवरत्न युक्त रक्षाबन्धन, मूला, पायस, अपुङ्गो, लड्डु, मालपुवा आदि नानाप्रकारका भक्ष्य, सुगन्धित द्रव्य, कपूर, केशर, सवौषधिसहित गुग्गुलु आदि धूपले युक्त भएर नया सेता वस्त्र र सेतै उपर्ना ओढेर उपवास गरेका ज्योतिषी, मन्त्री, पुरोहित, गुरु, विश्वस्त मानिस, सशस्त्र पदाति (पल्टन) यी सबै परिवार लिएर शहरको मुख्य चौबाटोमा जानू ।

२ उक्त स्थलमा कुन वेला जाने र के गर्ने ?

तात्कालिक लग्नमा बुध, मङ्गल बसेका अथवा बुध, मङ्गलका नवांशमा वा मेष, मिथुन, कन्या, वृश्चिकमध्ये कुनै लग्नमा, मध्यरातमा, उक्त स्थलमा जानू । पुरोहितले शास्त्रानुसार मण्डपादि बनाएर विधिपूर्वक पूजा गरेपछि पूर्वदिशाबाट आरम्भ गरेर, पूर्व, आग्नेय, दक्षिण, नैऋत्य, पश्चिम, वायव्य, उत्तर, ईशान यी आठै दिशामा बलि दिनु ।

३ बलि कसकसलाई दिने ?

राजधानीको मूलढोकामा बस्ने देवगणलाई सर्व प्रथम

बलि दिने, तीनबाटो जोडिएका ठाउँमा बस्ने देवगणलाई, चौबाटामा बस्ने देवगणलाई, ठूला ठूला राजदरवारका अट्टालीमा बसेका देवगणलाई, शहरका कुनाकापुचामा बसेका देवगणलाई, बगैँचामा बसेका देवगणलाई अथवा तत्तत्स्थानका अधिष्ठाता देवगणलाई बलि दिने । त्यस्तै- "ठूलाठूला राजमार्गमा बस्ने देवतागण, नदीका तीरमा बस्ने देवतागण, गुफामा बस्ने नाना आकारका ठूला ठूला देवतागणलाई प्रशस्त शक्ति भएका शूरा, ठूला, तपस्वी, प्रमथगणले श्रद्धापूर्वक दिइएको उपहार बलि ग्रहण गर्नुहवस् । हे देवगण ? तपाईंहरूलाई म नमस्कार गर्दछु" भनेर वारंवार नमस्कार गर्नुपर्दछ ।

४ यात्राबाट फर्केपछि के गर्ने ?

हे देवगण ? विजय यात्रामा जान लागेका हाम्रा राजाका परिवार र राज्यको रक्षा गर्नुहवस् भनेर पुरोहितले प्रार्थना गर्नु ।

राजाले हात जोडेर हे देवगण ? नाना रूप लिएर मेरा सेनाका अधिपति लागेर आउनुहवस् । तपाईंहरूका प्रसादले सारा शत्रुलाई जितेर राजधानीमा फर्केपछि विशेष बलि उपहार गर्नेछु । मेरो यात्रा सफल पार्नलाई सहायता गर्नुहवस् भनेर राजाले वारंवार प्रार्थना गर्नु ।

१ पक्वाममांसदधिफलकुसुमासवपायसप्रतिसराभिः ।

मूलकर्मक्षैर्गन्धैर्गुग्गुलुमुख्यैस्ततो धूपैः ॥

सांवत्सरसचिवपुरोहिताप्तपुरुषायुधीयपरिवारः ।

यायान्नगरचतुष्पथमभुक्तवस्त्रोत्तरीयाङ्गः ॥ पृ. १३७

२ अर्द्धनिशायामुदयति सौम्ये वक्रे ऽथवा तदंशे वा ।

दद्याद्बलि दिशाषु पुरोहितः क्रमशः ॥ पृ. १३८,

३ द्वारत्रिकचतुष्काट्टपुरनिष्कुटवासिनः ।

महापथनदीतीरगुहागह्वरवासिनः ॥

विश्वरूपा महारूपा महासत्वा महाव्रताः ।

प्रमथाः प्रतिगृह्णीध्वमुपहारं नमो ऽस्तु वः । पृ. १३८

४ निवृत्त मात्रः पुनरप्यहं हि भो

विजित्य शत्रुं भवतां प्रसादात् ।

अतो विशिष्टं बहुवित्तमुत्तमं

बलि हरिष्ये विधिनोपपादितम् ॥ पृ. १३८,

१ ग्रहयागमा के के गर्ने ?

पहिले अप्रतिरथ मन्त्र (जसमा यात्राका सम्बन्धलाई विशेष सङ्केत गरिएको छ) सामवेदको छैटौं प्रपाठकका 'आमन्द्रैरा' इत्यादि २७-२८-२९ मन्त्र । अभयगण शुक्लयजुर्वेद संहिताको ३६ सौं अध्याय । अपराजित-सामवेद उत्तराचिको ६ । १, २, १ 'उत्वामदन्तु सो होमा' भन्ने मन्त्र । शर्ममन्त्र - सामवेद अरण्यगान षष्ठ प्रपाठकको द्वितीय अध्यायको 'वाङ्मनः प्राणाप्राणः' इत्यादि १७ मन्त्र । वर्ममन्त्र-शुक्लयजुर्वेद संहिताको १७ अध्यायको ४९ मन्त्र 'मर्माणि ते वर्मणाच्छादयामि' इत्यादि । स्वस्त्ययन मन्त्र 'स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवाः' इत्यादि शु. य. वे. अ. म उपर्युक्त पाँच गणले पहिले हवन गर्नु । त्यसपछि भूतगण सामवेद ६ प्रपाठक २३ सौं मन्त्र 'हाउ हाउ हाउ भूता ओवा' इत्यादि । 'यत्ते सोम दिवि' शुक्ल यजुर्वेद सं. ६ अध्या २३ सौं मन्त्र । इन्द्रगण-ऋग्वेद संहिता अ. २ वर्ग ७ को 'यो जात एव प्रथमो' इत्यादि ५ मन्त्र । चन्द्रगण-सामवेद संहिताको ११, १, ३२-३४ मन्त्र 'चन्द्रमा आ उ वा प्सवान्ता उ वा' इत्यादि ४ मन्त्र र अरू आशीर्वाद मन्त्र पढेर हवन गर्नु । यसप्रकार विधिपूर्वक प्रस्थान गर्ने राजाको यात्रा विफल कहिल्यै पनि हुंदैन । यति काम समाप्त भएपछि पुरोहितले अग्निको प्रार्थना गर्नु । हे अग्नि, राजालाई दिव्यदृष्टि देऊ, बल देऊ, तेज देऊ, हे हव्यवाहन ? जसो गरी तपाईं अजेय हुनुहुन्छ, त्यस्तै हाम्रा राजालाई पनि अजेय गरिदिनु-हवस् । यस्ता प्रकारको प्रार्थना सकेपछि अब म अग्निको

परीक्षा गर्दछु र शुभाशुभ बताउनेछु भनेर यज्ञबाट राजा लाई बिदा दिनु ।

२ यात्राको आरम्भ कहाँबाट गर्ने ?

यात्राका समयमा अष्टदिक्पालको पूजा र ध्यान गर्नु । जस्तै-पूर्व दिशामा इन्द्र र सूर्यको, आग्नेयमा अग्नि र शुक्रको, दक्षिणमा यमराज र मङ्गलको, नैऋत्यमा रा र राक्षसको, पश्चिममा वरुण र शनिको, वायव्यमा वायु र चन्द्रमाको, उत्तरमा कुवेर र बुधको, ईशानमा रुद्र र बृहस्पतिको ध्यान र पूजा गर्नु । अनि सेतो छाता र सेतो चमर लिएका व्यक्तिले युक्त भएर बन्दीजनले गाउँदै, ब्राह्मणले वेद ध्वनि गर्दै, जय जय शब्दले गुञ्जायमान पादै, प्रस्थान शुरू गर्नु । कल्याण नाम भएका मन्त्रीहरू, जस्तै-जयराज, सङ्ग्रामराज, व्याघ्रराज, रणशार्दूल, जयसिंह इत्यादि र आत्मीयजन, शस्त्रधारी पुरुषहरू, दैवज्ञ र चोपदारहरूका बीचमा बसेर आफ्नो निवासस्थान वा देवमन्दिर अथवा प्रधान पट्टमहिषीका निवासस्थान वा गुरुको निवासस्थानबाट यात्रा शुरू गर्नु । यात्रा शुरू गर्दा सर्व-प्रथम दाहिने पाउ पहिले चाल्नु । बत्तीस कदमसम्म पैदल गएर पूर्वदिशाको यात्रा भएमा हात्तीबाट, दक्षिणदिशाको भए रथबाट, पश्चिमदिशाको भए घोडाबाट, उत्तरदिशाको भए नरयानबाट यात्रा शुरू गर्नु । सवारीमा चढ्ने समयमा तिलपात्र दान गर्नु र ब्राह्मणसित अनुमति लिएर सवारीमा चढ्नु ।

- १ ततोऽप्रतिरथं कृत्स्नं यात्रालिङ्गं च यद् भवेत् ।
आयुष्यमभयं चैव सर्वं चैवापराजितम् ॥
शर्मं वर्मं गणं चैव तथा स्वस्त्ययनं गणम् ।
एतान् पञ्चगणान् हुत्वा संस्थाप्याग्निं यथाविधि ॥
भूतभूतेति च गणे यस्ते चन्द्रस्तथैव च ।
ऐन्द्रो गणस्तथा चान्द्रो मन्त्राशीः सूक्तमेव च ॥
भूयो भूयस्तथा ज्वालां संस्पृष्याथ पुरोहितः ।
स्पृशेच्च नृपतिं मन्त्रैरुच्चैर्भूयात् पुनः पुनः ॥ पृ. १७७-१८१,
- २ कल्याणनामसचिवाप्तजनाऽऽयुधीय
दैवज्ञविप्रजनकञ्चुकिमध्यसंस्थः ।
द्वात्रिंशतं समुपगत्य पदानि भूमौ
प्रागादि नागरथवाजिनरैः प्रयायात् ॥
स्वनिकेताद्देवगृहात्प्रधानदाराश्रयाद्गुरुगृहाद्वा ।
मायात् कृताग्निकार्यैः प्राश्य हविष्यं द्विजानुमतः ॥ पृ. १८६,

१ राजधानीमा बस्ती कसरी बसाल्ने ?

हाकिमको निवासस्थान हुनुपर्दछ ।

मुख्य राजधानीको पूर्वभागमा राजदरबार बस्नुपर्दछ, आग्नेयकोणमा राजकुमारको निवासस्थान, दक्षिणमा सेनापतिको, नैऋत्यकोणमा दूतावास र सचिवको निवासस्थान, पश्चिममा धनीमानिसहरूको, वायव्यकोणमा मुख्य-गुप्तचरको, उत्तर दिशामा पढेलेखेका विद्वान्हरूको, ईशानमा हात्तीशालाको मुख्य हाकिमको निवासस्थान हुनुपर्दछ । साधारणतया पूर्वमा क्षत्रियहरू, दक्षिणमा वैश्य-वर्ग, पश्चिममा शूद्रजाति, उत्तरमा ब्राह्मणजाति हुनुपर्दछ ।

आठ दिशाको ३२ भेद हुन्छ, जस्तै-पूर्वोक्त ८ दिशा र निम्नलिखित २४ मिलाएर ३२ भेद मानेको हो । जस्तै-पूर्व र आग्नेयकोणका बीचमा कौषाध्यक्ष, अग्निका संबन्धबाट जीविका चलाउने जस्तै सुनार, कौ, बिजुलीका कामदारहरू [तपस्वीह] । आग्नेय र दक्षिणका बीचमा शिल्पी (कलाकार), भिक्षु, नाचगान गर्ने स्त्रीहरू । दक्षिण र नैऋत्यका बीचमा मदमत्त हात्ती, गाइको गोठ र गोठाला, धार्मिक पुरुषहरू । नैऋत्य र पश्चिमका बीचमा स्त्रीहरू, सूतिकागृह, चोरहरू । पश्चिम र वायव्यका बीचमा मादक वस्तुका व्यापारी, चराचुरुङ्गीका व्यापारी, माझी, शिकारीहरू र रिसाहाहरू । वायव्य र उत्तरका बीचमा विष प्रयोग गर्ने, गाईका गोठ, इन्द्रजाल आदि नयां नयां खेल तमाशा देखाउने । उत्तर र ईशानका बीचमा धनीमानी व्यक्तिहरू, ज्योतिषि र माली । ईशान र पूर्वका बीचमा विष्णुका भक्त, कुमालेहरू, चामल र पीठो आदि कुट्ने पिध्ने व्यवसायीहरू र तबेलाका

संक्षेपमा केही विषयको परिचय गराउनाका साथै यस ग्रन्थमा यात्राकाल निर्णय, यात्रालग्नको विचार, शुभा-शुभयोग, तिथिवारनक्षत्रादिको विचार, ग्रहफलको विचार, चन्द्रमाको बलाबलविचार, गोचरफल, व्यतीपातको विचार, गुह्यकपूजा, दुःस्वप्न र सुस्वप्नको विचार, विधिपूर्वक विजयस्नानको वर्णन, ग्रहयज्ञको वर्णन, अग्नि-संवेष्टी निर्णय, हात्तीको शुभाशुभ लक्षण, घोडाको शुभाशुभ लक्षण, शुभाशुभ शकुनको विचार, श्याल र श्यालिनीको रुवाइबाट हुने शुभाशुभको विचार, काकको शब्दबाट हुने शुभाशुभको विचार, कुकुरको चेष्टाबाट हुने शुभाशुभको विचार, बाटाको लक्षण, यात्रा शुरू भएपछि कस्ता जमीनमा बस्ने, वासभूमिको लक्षण, वायु, मेघ, वर्षा, इन्द्रधनु, बज्र, उल्का, भूकम्प, संध्या, परिवेष, नीहार, पांसु, गन्धर्व-नगर आदिको लक्षण र यात्रामा चाहिने विषयहरूको यस ग्रन्थमा विशेषतापूर्वक वर्णन छ ।

आचार्य वराहमिहिर आफ्ना समयका प्रसिद्ध ज्योतिषी थिए । यिनले लेखेका ज्योतिषका तीनै शाखाका (संहिता, सिद्धान्त, होरा) ग्रन्थहरू पाइन्छन् । यिनले आफ्नो जन्म-काल स्पष्ट लेखेका छैनन् तापनि आफ्नो करणग्रन्थ पञ्चसिद्धान्तिकामा गणित आरम्भ वर्ष शाक संवत् ४२७ मानेको छ । यदि पञ्चसिद्धान्तिका ४२७ माने लेखेको भए यिनको जन्म शाक संवत् ४०७ हुनुपर्दछ । किनकि २० वर्षभन्दा कम उमेरमा यस्तो ग्रन्थ रचना गर्न असम्भव छ । धेरैजसो ज्योतिषका इतिहासकारहरूको मत शाके ४०७ नै हो भन्ने छ ।

१ राजाकुमारो नेता च दूतः श्रेष्ठी चरो द्विजः ।

गजाध्यक्षश्च पूर्वाद्याः क्षत्रियाद्याश्चतुर्दिशम् ॥ पृ. २१८,

